

VOORAF

Als mijn moeder vertelde over de oorlog, vertelde ze over de hunkering naar roomboter en over fietsen naar Assen op houten banden, en over die keer dat ze zich aan het wassen was bij het kraantje op een uitwijkadres en vanuit het raam witte vlekjes uit de lucht zag vallen: het waren parachutisten die Arnhem kwamen bevrijden.

Die poging mislukte, daar zijn boeken over geschreven en films over gemaakt, maar daar gaat het nu niet om. Het gaat erom dat ze bevrijden zei, en dat ik altijd dacht: ja natuurlijk, bevrijden.

Ze ging dood op Curaçao, op haar zevenentachtigste. Tweeënveertig jaar had ze er gewoond. Met mijn vader, die haar na hun huwelijk uit Nederland had meegenomen, de oceaan over, precies zoals een handlezer het lang geleden aan haar had voorspeld: 'Ik zie een donkere man en een toekomst overzee.'

Eerst bracht de donkere man, een Surinaamse Hindostaan, haar naar zijn vaderland. In Suriname, waar het broeiheet en vochtig is en waar alles op den duur naar schimmel gaat ruiken, voelde het als rondlopen met een natte wollen deken over je heen die je nooit mag afdoen, zei ze.

Ze kreeg er mij, hun tweede en jongste kind, in 1968. Het was het jaar van wereldwijde opstanden tegen het gezag, flo-

werpower, seks & drugs, en in Amerika gooiden vrouwen die het patriarchaat zat waren hun beha's in vuilnisbakken waar ze met grote letters FREEDOM TRASH op hadden geschreven. Mijn moeder had daar niet zoveel mee, zei ze als ik haar daar later opgewonden naar vroeg, ze had andere dingen aan haar hoofd, ze was zich door het leven aan het ploegen in een land dat haar vreemd was, met twee kleine kinderen en de natte wollen deken over zich heen, en ze leerde koken wat hij lekker vond: rijst met masala kip en gele dahl. Ik heb er een hekel aan rijst met kip aan overgehouden.

Later voerde hij ons naar een groot huis in de droge hitte van Curaçao, dat een patio had met slordig gelegde gele tegels waaronder overdag de kakkerlakken scholen. 's Nachts, als ze tevoorschijn kropen met gruwelijk vele tegelijk en door de kieren onder de deuren het huis probeerden binnen te dringen, lag ik in mijn bed te luisteren. Mijn getrainde kinderoor kon het horen wanneer ze hun vleugels uitstrekten om een stukje te fladderen.

Fladderend zijn ze op hun onberekenbaarst. Curaçaose kakkerlakken hebben weerhaken aan hun poten waaraan ze in je haar blijven hangen nadat ze op je hoofd zijn geland. Overdag waren ze weg, dan sliepen ze, en als ik met de mand vol natte was niet over de patio naar de waslijn durfde te lopen, omdat ze dan misschien wakker zouden worden, zei mijn moeder dat ze er niet waren zolang ik niet aan ze dacht.

In het huis met de gele patiotegels zou ze doodgaan, 7800 kilometer van het Den Haag van haar jeugd. Op de rand van het bed waarin ze vijf dagen later op haar zevenentachtigste zou sterven aan een tumor die haar buik had gekoloniseerd, maakten we samen de inventaris van haar leven op. Het was lang, mooi en avontuurlijk geweest, toch? zei ik. Je hebt er ons aan overgehouden, toch? zei ik.

De airco zoemde, buiten was het zo warm dat je de hitte kon

zien kronkelen door de lucht, in hun schuilplek sliepen de kakkerlakken – dat had ik gecheckt, ik controleerde altijd eerst waar de kakkerlakken waren – en mijn moeder vertelde. Over mijn vader en dat hij af en toe best een lul was geweest, maar dat is een ander verhaal, en per saldo was het goed gekomen, zo waren de dingen nu eenmaal gegaan. Mijn moeder, die in 1929 in Nederlands-Indië werd geboren als het enige kind in een wankel huwelijk, is nooit van de contramine geweest.

Iedereen die haar kende vond haar intens lief, en dat was ze. Zorgzaam en zacht, zeiden ze, en dat was ze. Ze zeiden het ook omdat ze zelden herrie schopte. Als je nooit eens obstinaat op je strepen staat, vinden ze je algauw lief.

Ze had dingen voor ons opgeschreven, zei ze. Dat ging ze niet allemaal toelichten, zei ze, ze was te moe, het was te veel, het was niet bijzonder, het waren dingetjes, gewoon goed om te weten, een beetje familiegeschiedenis ‘en zo’, misschien wilde ik er nog wat mee doen, wellicht kon ik het op een dag verder uitzoeken en afschrijven, ik moest het maar lezen.

Ze wees naar haar laptop, waar ze in de weken voor haar dood nog op had zitten scharrelen met moeizame vingers, tikkend tegen de tijd. Blijf toch liggen, zeiden we, en dan gebaarde ze weer naar die laptop.

Voor lezen was geen tijd. Ze moest gewassen worden en gevoed en in en uit bed getild, ze woog niks meer, ze ging elke dag een stukje meer dood. Er moest in allerijl naar de supermarkt gereden worden om dingen te kopen waar ze om vroeg – iets zuurs, iets zoets, een slaatje – en die ze vervolgens niet opat, want eten deed ze allang niet meer.

Kijk, wees de zuster van de thuiszorg die kwam helpen met wassen en met rust brengen in een huis waar iets tussen paniek en berusting heerste: paarse vlekken trokken van haar voeten op naar haar benen. Aanzeggens van de dood.

Ze vroeg nog een keer: ‘Heb je het al gelezen?’

In de kist had ze roze nagellak op. Dat had ze normaal nooit. Ze had erop gestaan in een gebloemde nachtjapon de oven in te gaan. In haar goede goed vond ze zonde.

Het document dat ze op haar laptop had opgeslagen en waar ze, zittend op de rand van haar bed met stijve vingers aan had zitten typen, en dat uitgeprint een paar A4'tjes beslaat, en dat ik had moeten lezen toen ik er nog iets over had kunnen zeggen tegen haar – dat het niet meer gaf, dat ze het niet kon helpen, dat ze het nooit had kunnen helpen, dat ik het voor haar zou uitpluizen en afschrijven –, heette biografie.doc.

Ze had het haastig geschreven, de aanstormende dood had een formidabele daadkracht in haar wakker gemaakt. Ik las het toen het te laat was, op de rand van haar bed, dat inmiddels was afgehaald en schoongeboend omdat ze er nooit meer in zou slapen. Het was geen brief, er stond geen uitleg bij, het waren geen persoonlijke notities. Er stond niet bij hoe ze zich had gevoeld of wat ze ervan had gevonden. Het was een opsomming van feitjes uit haar familiegeschiedenis en van wat ze nog wist, biografische gegevens over haar overgrootouders en grootouders, over haar moeder, haar vader.

Het bevatte de dingen waar ze vaak over had verteld. Verhalen uit een lang vervlogen wereld. Van welgestelde koloniale in het Nederlands-Indië van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw, tijd van gordel van smaragd en suikerweelde. Hollandse handelaren in suiker en in tabak op Java die er generaties lang hadden gewoond. Ze hadden er kapitaal opgebouwd en een comfortabel leven, mijn moeder werd er geboren bij de suikerfabriek Kemantran in Tegal op Java, de baboe sliep naast haar wieg op een matje. Totdat de Grote Depressie uitbrak, de suikerindustrie ineens stortte en haar ouders terug naar Nederland trokken. Gelukzoekers op de terugtocht naar een land waar ze opnieuw aan moesten wennen.

De anekdotes had ik uittrenturen gehoord, want ze kon eindelijk vertellen over heel vroeger. Ze had stapels fotoalbums

uit Nederlands-Indië waar weetjes bij hoorden over mensen die al verschrikkelijk lang dood waren en die ik nauwelijks uit elkaar kon houden. Ze blikten ernstig in de camera, fotograferen was een serieuze aangelegenheid, ze hadden vaak een hoed op.

Het waren geconstrueerde herinneringen aan een verloren paradijs. Verhalen uit een gecultiveerd verleden die ze ook maar van horen zeggen had, want toen haar ouders Nederlands-Indië verlieten, was ze twee. Op de foto's is ze een ernstige peuter met een buitenformaat strik in blond piekhaar.

Daartussendoor stond het 'en zo'. De dingen uit haar kindertijd in Nederland in de jaren dertig en haar tienertijd in de oorlogsjaren, waar ze daarna niet meer over had gesproken. Niet met de collega's die ze had gekregen toen ze na de oorlog was begonnen aan een nieuw leven, als werkende jonge vrouw in het lab van het Zuidwal Ziekenhuis in Den Haag. Daar prikte ze bloed en onderzocht ze sedimenten in urine, ze had net als haar vader voor een loopbaan in de chemie gekozen.

Ze sprak er ook niet over met mij toen ik aldoor vragen stelde over de nazi's, het verzet en Anne Frank, want dat vatte in mijn kinderwereld de Tweede Wereldoorlog samen – en zij was daarbij geweest. In mijn verhitte fantasie was ze misschien koerierster geweest, want dat was wat tienermeisjes doorgaans deden in de jeugdboeken over de oorlog die op Curaçao in de bibliotheek stonden: ze fietsten onverschrokken op houten banden met voedselbonnen verstoppt in hun kousen, in een overzichtelijk conflict van heel vroeger, aan de andere kant van de oceaan, met een vaste rolverdeling tussen goed en slecht. Aan onze kant hadden we onze eigen oorlogen en revoluties, die aanzienlijk rommeliger waren – het waren de jaren tachtig en in Zuid-Amerika was de Koude Oorlog een echte, hete oorlog, vol mensen die telkens van ideologie en politieke loyaliteit verschoten als je even niet keek.

Ze had het ook niet verteld aan mijn vader, met wie ze vijfenvijftig jaar getrouwd is geweest.

Het is een feitenrelaas geworden (beter: een vermoedelijke feitenrelaas) met tikfouten, over haar vader, mijn opa, die voor mij een handvol doorvertelde anekdotes en een vage herinnering uit een ver land is. Hij had negen vingers, de tiende was hij kwijtgeraakt. Hij woonde in het verre Nederland in een huis met smalle trappen van donker hout. Hij schreef leuke brieven op de tikmachine en stuurde bandopnames vol vrolijke verhalen. Hij overleed toen ik zeven was. Mijn moeder droeg een lange broek – ik had haar nog nooit in een lange broek gezien – toen ze in haar eentje met het vliegtuig naar de kou vloog om haar vader te laten cremieren.

Deze opa, zo schreef mijn moeder in haar nagelaten A4'tjes, had in de jaren dertig in Nederland weinig omhanden gehad. Het prettige leven in Nederlands-Indië was voorbij, de overvloed was opgedroogd, een wild ondernemingsplan was geëindigd in een faillissement, hij was verworden tot een doorgewone crisisgedupeerde in Den Haag.

Berooid en beter gewend: het is een linke combinatie, die licht tot verongelijkheid kan leiden en tot de gedachte dat je beter verdient dan dit, dat de mensen beter verdienen, dat het land beter verdient, en dat jij weet hoe dat moet.

Met nieuwe kennissen die hij in Den Haag had opgedaan, voerde deze opa, die Sjarrel heette, in een *Bierstube* aan de 1^e Sweelinckstraat lange gesprekken over de goede werken van Adolf Hitler, zo heeft mijn moeder het onthouden. Zelfs op haar zevenentachtigste kende ze de vrienden uit Bierstube Zur Guten Quelle nog bij naam; ze heeft de moeite genomen hun namen uit te typen met haar moeizame vingers. Ze moet ze heel goed bewaard hebben in de krochten van haar geheugen om ze er een mensenleven later weer uit te peuteren.

Eerst kwam dit heel precieze herinneren me als ongeloofwaardig voor, maar toen had ik me nog niet door psychologen laten uitleggen dat er dingen zijn die zich niet laten vergeten, omdat ze zo ingrijpend of ongewoon zijn dat ze zich je leven

lang blijven opdringen, ook al ben je zevenentachtig en was je toen tien.

Ik heb de namen nagetrokken. Ze had het zich niet verkeerd herinnerd, de mannen hebben bestaan, hun namen keren terug in getuigenverklaringen en proces-verbalen en strafdossiers en berichten uit de kringen rond opa Sjarrel. Er zat een bekende rassentheoreticus tussen wiens werk tachtig jaar na de oorlog nog altijd in de belangstelling staat in kringen van neonazi's. Er was een skikampioen die met Hitler dweept, en een predikant met hoge nationaalsocialistische connecties.

Ze introduceerden hem al vroeg in de jaren dertig bij de nieuwe Nationaal Socialistische Beweging. Hij werd een actief lid, kreeg er vóór de oorlog al een betrekking als penningmeester en adjudant van de districtsleider van Zuid-Holland. Hij kreeg een uniform. Later kwamen daar een pistool bij, een mooie wagen, een salaris van driehonderd gulden in de maand, luxe levensmiddelen toen niemand meer aan luxe levensmiddelen kon komen. Hij bleef er tot het eind.

Mijn moeder heeft niet opgeschreven of ze hem wel eens heeft gevraagd waarom hij de keuze heeft gemaakt voor het nationaalsocialisme. De enige zinnen die in de buurt van een verklaring komen, luiden: *'Zij [opa en de vier genoemde vrienden – SS] waren pro de Nationaal Socialistische Beweging en de Joden waren de oorzaak van alle kwaad in de wereld. Hij was altijd een groot Jodenhater geweest, ik weet niet waarom.'*

Het is een kristalheldere toelichting – later zal ik me door talloze familiechronieken van kinderen van collaborateurs heen lezen, luisteren en kijken, en lang niet allemaal zeggen ze het zó duidelijk. Degenen die het wel zeggen, hoorden het vroeger thuis in exact dezelfde bewoordingen: ook hun vader wees 'de Joden' aan als 'de bron van alle kwaad in de wereld'. Als kind geloof je zoiets als je vader dat zegt.

Tegelijk is het een tamelijk bescheiden poging tot analyse: *ik weet niet waarom*. Ik hóór het haar zeggen, schokschoude-

rend en met de licht verschrikte blik die ze op haar gezicht kon krijgen wanneer je haar een vraag stelde waar ze geen zin in had.

Toch raakte ze wellicht hier aan de kern van de zaak: dat ongespecificeerde, vage, algemene haat-zonder-dieper-waarom, vermengd met opportunisme, verongelijkheid en gelegenheid, voldoende is om een soepel draaiend radertje te worden in een systeem dat drijft op ontmenselijking. Op zulke ongespecificeerde haat kan makkelijk de opvatting gedijen dat politiek niet het afwegen van botsende belangen is en het zoeken van een evenwicht tussen die belangen, maar een compromisloze strijd tegen een vijand die verdreven moet worden, of vernietigd. Omdat elke vorm van co-existentie onmogelijk en onwenselijk is.

Opa Sjarrel is na de oorlog door het tribunaal in Den Haag veroordeeld tot vijf jaar detentie wegens collaboratie met de vijand en het profijt dat hij heeft getrokken uit zijn landverraad. Hij is opgesloten geweest in diverse interneringskampen.

Ook mijn oma Tootje, die de aantekening ‘felle NSB’ster’ kreeg in haar dossier, is opgepakt en naar kamp Westerbork gestuurd, in afwachting van een proces dat nooit heeft plaatsgevonden. Ze sliep in een van de barakken waar even daarvoor nog Joden, Sinti en Roma op hun weg naar de vernietigingskampen hadden geslapen – van de honderdzevenduizend mannen, vrouwen, kinderen en baby’s die in Westerbork op transport naar het oosten zijn gezet, zijn er honderdtweeduizend daar vermoord. De stapelbedden waren driehoog, anders konden ze de mensen niet kwijt.

Mijn moeder was vijftien toen haar ouders werden vastgezet. Ze was enig kind en was ingetrokken bij haar grootmoeder, in afwachting van de terugkeer van haar gearresteerde ouders. Toen ik een kind van NSB’ers leerde kennen en toen nog een en nog een en nog een, vertelden ze mij dat er tegen de achterge-

bleven kinderen van collaborateurs dingen werden gezegd als ‘Je ouders zijn tuig’ en ‘Die komen nooit meer terug.’

Zwijgers zeggen wel eens dat ze zwegen omdat niemand ooit ergens naar vroeg, maar ik vroeg en vroeg en vroeg. Moest opa zich niet verstoppen voor de Duitsers? Kon je de bommen horen? Waar sliep je met je moeder toen jullie gingen fietsen van Arnhem naar Assen? Gewoon, aanbellen bij de boer en dan mocht je een nacht in de schuur, zei ze. Gevechten kon je horen, het bombardement op Rotterdam klonk tot in Den Haag, en opa deed ‘ach, van alles, dat weet ik niet precies’.

Mijn moeder deed aan zwijgen door te spreken. Ze kwebbelde onschuldige oorlogsanekdotes aan elkaar tot een lange woordenslinger die ze om haar geheim heen wikkelde, tot er niets meer van te zien was.

Ik vraag me af of ze het nooit gek heeft gevonden dat ze de man met wie ze vijfenvijftig jaar van haar leven zou doorbrengen, niet heeft verteld van de verplichte Jeugdstorm, het portret van Anton Mussert dat in de woonkamer thuis aan de muur hing, en de Duitse soldaat die – nadat haar ouders halverwege de oorlog van tafel en bed waren gescheiden en opa bij zijn nieuwe vriendin was ingetrokken – bij oma Tootje over de vloer kwam. Mijn vader heeft nooit geweten dat de bezetting bij haar thuis niet als bezetting werd gezien, maar als de langverhoopte overgang naar een nationaalsocialistische samenleving, en dat Bevrijdingsdag bij haar thuis geen Bevrijdingsdag was, maar een voortzetting van de oorlog met andere hoofdrolspelers.

Ze zat in dat enerverende bevrijdingsjaar op een nieuwe school in de examenklas van de hbs-b. Of haar klasgenoten er weet van hadden dat ze het kind was van foute ouders, oorlogsdelinquenten die opgesloten zaten, en dat ze daarom in haar eentje bij haar grootmoeder inwoonde, staat niet in de nagelaten A4'tjes.

Onder zulke omstandigheden is het vermoedelijk raadzaam

je mond te houden. Ze heeft hem daarna niet meer openge-
daan. Misschien is weten waarover je moet zwijgen wel het ge-
heim van een langdurig huwelijk en een leven in ogenschijnlijke
kalmte. Mijn moeders spreken was vaak omfloerst, om ziekte
en dood sprak ze heen, doodnormale dingen mochten onder
geen beding worden doorverteld, op rechtstreekse vragen gaf
ze antwoorden die meanderden als een trage rivier, en als ik er-
gens bang voor was, zei ze: 'Denk maar aan iets leuks.'

Ik zou het prettiger hebben gevonden als mijn moeder een
persoonlijkere brief had nagelaten. Iets wat minder zakelijk en
opsommerig was, iets waaruit viel op te maken hoe ze het zelf
had gevonden. Maar ze zei zelden wat ze van iets vond. Mijn va-
der had meningen voor twee, er was weinig ruimte over voor de
hare. We vormden niet het soort gezin waarin omstandig over
wezenlijke zaken werd gesproken. Afgaande op het beetje dat
ik van andere gezinnen weet, geloof ik niet dat we daarin uniek
waren.

Een paar jaar na haar dood pas vond ik een foto die verdwaald
was geraakt tussen oude spullen van een tante, want mijn moe-
der bewaarde moederdaggedichten uit 1973 en wenskaarten uit
1934 en fotoalbums vol allang overleden verwanten uit Neder-
lands-Indië, maar die foto zou ze zelf niet bewaard hebben.

Pietepeuterig formaat, afgedrukt in zwart-wit op Velox-pa-
pier. Ze is het onmiskenbaar, met het lange, bleke, ernstige ge-
zichtje. Ze moet een jaar of tien zijn; de foto is van omstreeks
1939. Ze draagt een donkere, ruim zittende overall met een
riem waaraan een sleutel bungelt, het logo van een meeuw in
volle vlucht op de linkerborst. Op haar hoofd een rond hoedje
met diezelfde meeuw. Donkere glimmende schoenen met bolle
neuzen. De linkerarm heeft ze stram half geheven.

Het oogt als een professionele foto, de belichting is goed, de
achtergrond een wit, gespannen laken. Opa was een enthousi-
ast en serieus hobbyfotograaf die zijn dochtertje graag en

vaak vastlegde. Hij moet hem hebben gemaakt met zijn Zeiss Ikon-camera, die hij zo koesterde en die in een van de laatste oorlogsmaanden bij een inbraak van hem gestolen is.

Het is een van de weinige foto's die herinnert aan de tijd waarin opa in een zwart NSB-uniform rondliep, een pistool bungelend aan zijn riem, oma met een collectebusje geld ophaalde voor de beweging, en mijn moeder naar de Jeugdstorm moest.